

A vogul s és š U/FU alapnyelvi szibiláns előzményei

0. Az uráli és finnugor kori etimológiákban tapasztalható fi. *s* ~ m. *sz* hangviszonynak a vogulban hol *s*, hol pedig *š* felel meg, pl.

fi. *suu*, m. *száj* 'Mund' ~ vog. K *sunt*, P *sunt*, Szo. *sūp* < U *šuwe MSzFE 3: 561)

fi. *sata*, m. *száz* 'hundert' ~ vog. TJ *šēt*, AK *šāt*, KK FK *sēt*, P ÉV DV AL *šēt*, FL Szo. *sāt* < FU *šata (MSzFE 3: 573)

Ha az *š*-ező vogul nyelvjárásokban (Dél, AK [részben], Nyugat) *š*-t találunk, az ősvogulban is *š-sel számolhatunk, ha viszont *s*-t, akkor annak előzményeként is *s-t tehetünk fel. Az U/FU és Ug. *č-nek szintén ősvog. *š volt a folytatója, vö.

vog. TCs. *šēŋk-*, AK *sāŋχ-*, KK *sēŋk-*, P *šaŋk-*, (Munk.) É *sāŋχw-* 'aus-schlagen' < FU **čaŋ3-* (l. Honti: NyK 80: 370)

Ezek az adatok mutatják tehát a régóta ismert tényt, hogy az alapnyelvi palatalizált szibilánsnak kétféle képviselője volt az ősvogulban, ill. van ma is az *š*-ező nyelvjárásokban, és hogy ezek egyike az ősvogul korban egybeesett a *č affrikáta folytatójával.

A finnugor alapnyelvi szibilánsokról írt monográfiájában Paasonen mindkét vogul képviselőt *š-re vezette vissza (MSFOu. 41: 44, 69, 114 kk., még vö. Beitr. 227), így a vogul kettősséget nyilván belső fejleménynek tekintette. Ez a felfogás meglehetősen általánosnak tűnik (l. pl. Hajdú, BUNyt. 104–106; Lakó, PFUSHPhS 51–52). A finnugor konszonantizmus történetéről írt tanulmányában Steinitz is ezt vallotta, bár megjegyezte, hogy a vog. *s* és *š* egyelőre tisztázatlan (OA IV, 131). Paasonen nézetének helyesként való elismerése egyúttal az alábbi, Toivonen-féle megoldási kísérlet elutasítását is jelenti:

„Kurz gesagt, die wogulischen Sibilanten können nach aller Wahrscheinlichkeit aus folgenden vorauszusetzenden figur. (und ural.) Lauten hergeleitet werden:

Wog. *s* < urwog. *s < fiugr. *š;

Wog. *š*, *s* < urwog. *š < fiugr. *š und *tš**, *ttš;

Wog. *š*, (T) *tš* < urwog. *tš < fiugr. *tš, *ttš (*tš, *ttš)” (Toivonen: MSFOu. 67: 384).

Toivonen felfogásához csatlakozott Collinder (CompGr. 55 kk., 96 kk.) majd H. Katz is (ALH 22: 142–143, SFU 9: 273 kk.).

A vogul kettősség okát keresve E. Itkonen csak egy alapnyelvi palatalizált szibilánsból indult ki. Szerinte az alacsony frekvenciájú ősvog. *š (< *č) helyzete azáltal erősödött meg, hogy az ősvog. *s (< *š) hangot tartal-

mazó szavak egy részében *s > *š változás következett be (E. Itkonen: Tietolipas 20: 59–60).

Az obi-ugor magánhangzó-történetet tárgyaló munkám (GOV) etimológiai anyagának rendezésekor és az obi-ugor alapnyelvi alakok rekonstruálásakor a vog. *š ~ osztj. *s viszony esetében *s előzményt tettem fel, mivel úgy vélekedtem, hogy a vogul nyelv kialakulása során következett be általam fel nem ismert körülmények között az *s > *s, *š fonémahasadás.

Az *s sorsától nem választható el az *s és az *š sorsának alakulása az ugorban. Eredménytelen erőlködésnek látom azokat a kísérleteket, amelyek célja azt bebizonyítani, hogy az U/FU *s és *š ugor nyelvekbéli — de legalábbis a magyarban, ill. az obi-ugorban található — képviselői egymástól független változások eredményei lennének. Továbbra is indokoltnak vélem az *š > *s majd az ezt követő *s > *ʃ változást az ugor együttélés idejére datálni és ezzel persze az *š > *s fejlődés összefonódik. Ha lett volna az alapnyelvben *š is, gondolom, várható lett volna, hogy az *š és az *s *š-ben esett volna egybe, amikor az *š és az *s *s-ben esett egybe,¹ és így voltaképpen az egykori *š—*š kettősségnek éppen úgy el kellett volna tűnnie, amint az egykori *s—*š kettősségnek sincs nyoma az ugor nyelvekben.

I. Az obi-ugor nyelvek mássalhangzó-történetével foglalkozva az Uráli Etimológiai Szótár anyagából is gyűjtöttem adatokat. Az ezekkel kapcsolatos megfigyeléseim készítettek arra, hogy ismételten visszatérjek az uráli-finnugor alapnyelvi szibilánsok ugor fejleményeire.

Az említett szótár rekonstruált U/FU, Ug. alapnyelvi alakjainak és a vogul szókezdő s és š hangot tartalmazó folytatóknak az összehasonlítása azzal a tanulsággal járt, hogy a vogulban s található szókezdő helyzetben U/FU *š és Ug. *s helyén, ha a szó belsejében j vagy palatalizált mássalhangzó volt. A következő nyolc szó tanúsítja ezt:

*šajm₃ FU; vog. (Munk.) P *sōjim*, KL *sojim*, (Kann.) AK P *sōjəm*, (Stein.) Szo. *sōjəm* 'Bach' ~ osztj. *sajəm

*šal₃ Ug., ?FU; vog. TJ *sēll*, AK *sält*, P *sēlt*, Szo. *sält* 'Lindenbast' ~ m. *száldok*

*šäkč₃ FU: vog. AK P *siws*, Szo. *siwəs* 'Möwe' ~ osztj. *süwəs

*šid'e (*šüd'e) Ū: vog. TJ *sül'i* 'Kohle' ~ osztj. *šōj, fi. *sysi*

*šilke (*šülke) FU; vog. TJ *sülk-*, AK *sälγ-*, P *säll-*, Szo. *salγ-* 'spucken' ~ osztj. *šōjəγ-, fi. *sylki*, *sylke-*

*šod'ka FU: vog. TJ *sēl*, AK *säl*, P *sēl*, Szo. *säl* 'Entenart' ~ osztj. *saj, fi. *soika*

*šoje FU: vog. AK *soj*; P Szo. *suγ* 'Stimme' ~ osztj. *šōj, m. *zaj*, fi. *soi-*

*sšj₃ > *sšj₃ Ug.: vog. AK KK *sājγ-* 'sich drehen' ~ osztj. *sej-, m. *szédül-*

A szótár anyagában mindössze egy ellenpéldát találtam;

*šud'a FU: vog. TJ AK P *šal*, Szo. *sol* 'Reif' ~ osztj. *soj, lp. *čodde*

¹ Az *š és *š rekonstrukciójával kapcsolatos kétségeim abból is fakadnak, hogy nem találtam olyan nyelvet, amely ismerné az alábbi oppozíciókat:

s ↔ š
š ↔ s

Ha azonban a szó belsejében nem *j* vagy palatalizált mássalhangzó volt, akkor a szókezdő U/FU *s és Ug. *s helyén ősvog. *s-t és *š-t egyaránt találhatunk. Igyekeztem felderíteni azokat az obi-ugor kori szavakat is, amelyek ugyanezen hangviszonyt mutatják, továbbá figyelembe vettem a vogulba bekerült, de a rokon nyelvekből nem adatolt iráni jövevényszavakat is. Az ezen csoportot alkotó szavak közül 16 mutat ősvog. *s-t, 25 pedig *š-t. A bevezetőben említetteken kívül íme még néhány példa:

**salk*₃ FU: vog. TJ *sejlā*, AK P *sajlā*, Szo. *sāyla* ~ osztj. *saγal, m. *szāl*, fi. *salko*

**šur*₃ FU: vog. TJ AK ÉVK *sart*, Szo. *sort* 'Hecht' ~ osztj. *sart, zürj. *šir*

**sar*₃ Ug.: vog. (Munk.) T *sār*, P *sar*, (Kann.) AK *sar*, Szo. *sor* 'Unterschenkel, Arm' ~ osztj. *sor, m. *szár*

**šid'ä(-m₃)* U: vog. TJ *šäm*, AK P *šim*, Szo. *sim* 'Herz' ~ osztj. *šem, m. *szív*, fi. *sydän*

*šilmä U: vog. TJ AK P *šäm*, Szo. *sam* 'Auge' ~ osztj. *sem, m. *szëm*, fi. *silmä*

**sel*₃ Ug.: vog. AK *sël*, P *šël*, Szo. *sël* 'Rand' ~ osztj. *sil, m. *szél*

*ššne FU: vog. TJ *šinəw*, AK *šenəj*, P *šenəγ*, Szo. *šēniγ* 'Baumschwamm' ~ osztj. *šənəγ, fi. *sieni*

Szóbelseji helyzetben az (U/FU *s, Ug. *s >) ősvog. *s-re nyolc, az *š-re pedig négy adatot ismerek, de a kétféle képviselet hangtani környezetében nem sikerült semmiféle különbséget sem felfedeznem.

Az összegyűlt etimológiai anyag alapján arra következtetek, hogy az (a) U/FU *s > *s, (b) U/FU *s > Ug. *θ változást követően a korábbi *s* helyét nem egy általános *s > *s depalatalizáció eredményeként keletkezett szibiláns foglalta el, hanem az ugor együttélés korában még inkább csak pozícióhoz kötött, disszimilációs eredetűnek tekinthető, szóbelseji *j* vagy palatalizált mássalhangzó előtti (c) *s > *s változás következtében létrejött szibiláns. E depalatalizációs folyamat az ugor alapnyelv korában ment végbe, amely azonban — immár pozícióhoz nem kötve — annak felbomlása után is folytatódott, de más-más eredménnyel járt a (korai) ősmagyarban és az obi-ugor alapnyelvben: *s > m. *s* (= *sz*), ritkán *š* (= *s*), obi-ugor *s és *š (a kétféle obi-ugor folytatódás esetleg időrendi különbséget tükrözhet: a feltett *s* > *š* fejlődésre tán feleleges analóg esetekre hivatkoznom akár jövevényszavak, tehát hanghelyettesítések, akár belső hangváltozások köréből). Az ugor alapnyelv felbomlását követő *s > obi-ugor *s és *š fonémahasadás feltételeit nem tudom ugyan megállapítani, de a fenti nyolc etimológia a magyar—obi-ugor együttélés idejére csak a disszimilációs *s > *s hangváltozás feltevését teszi lehetővé. Az egyetlen, korántsem lebecsülendő kivétel, a **šud'ä* FU szó által támasztott nehézséget úgy vélem kiküszöbölhetőnek, hogy benne *s- helyett *č-t tesztek fel, amely az obi-ugor korban szórványos, ám aligha kétségre vonható dezaffrikálódás révén vált szibilánssá: *č > *s > *š. Ez egyúttal természetesen azt is jelenti, hogy az ugor korra — az *s mellett — *s-szel is számolok, mégpedig a m. *sz*, osztj. *s* ~ vog. *š* megfelelést mutató szavakban, ill. a jóval ritkább m. *s* (/sz) ~ vog. *s*/š ~ osztj. *s* megfelelésű etimológiákban (m. *szór* ~ *sörény*, *sző* ~ *sövény*, *segg*).

Az obi-ugorban bekövetkezett szórványos dezaffrikációt (és depalatalizációt), az alkalmi „szibiláns ~ affrikáta” ingadozást több szóban is bizonyítva látom, pl.

vog. TJ *końé-*, AK *χońs-*, P *kuńs-*, Szo. *χuńs-* 'harnen' ~ osztj. VVj. *kös-*, DN O *χös-* ua. ~ m. *húgy*, fi. *kusi*

vog. TJ *kōńé* 'Stern' ~ osztj. VVj. *kos*, DN *χus*, O *χos* ua. ~ m. *húgy*

vog. (Munk.) KL *khášně* 'biegsam', (Kann.) Szo. *χūsna* '... Teil des Bogens' ~ osztj. VVj. *kuł*, DN *χuńł*, O *χus* 'Birkenholzlagen am Bogen'

vog. AK *šorəp*, KK *sörp*, FK *sörp* (!), P *šörp*, FL *sörp*, Szo. *sörpi* 'Männchen von Elentier' ~ osztj. *čěrpä > Ko. *łärpə*, Ni. *šärpə*, Kaz. *šärpi* ua. ~ m. *szarv*, fi. *sarvi*

vog. TJ *sāk*, P *sak*, Szo. *sānk* 'Hitze' ~ osztj. Trj. DN *čěrk*, O *sānk* ua.

Az ősvog. *š ~ ősosztj. *s hangmegfelelés obi-ugor alapnyelvi előzményének problémáját tehát obi-ugor kori *š felvetésével látom megoldhatónak. Ezen *š az ősvogulban a korábbi *č-t folytatató *š-sel, az ősosztjákban pedig az *s-szel esett egybe. E feltevéssel nehézség nélkül értelmezhető az obi-ugor alapnyelv korában iráni *šāt*-féle eredetiből származó vog. TJ *šat* (~ *šāt-*), AK *šöt*, P *šot* (~ *šöt-*), Szo. *söt* 'Glück' ~ osztj. Kaz. *sot*, O *sot* 'Kraft, Macht'.

Az alapnyelvi szibilánsok és affrikáták változásai az ősvogulig és az ősosztjákig

U/FU	<i>s</i>	<i>ś</i>	<i>š</i>
		<i>ć</i>	<i>č</i>

U/FU > Ug. I.: *š* > *s*

Ug. I.	<i>s</i>	<i>ś</i>	
		<i>ć</i>	<i>č</i>

Ug. I. > Ug. II.: *s* > *θ*; *ś* > *s*, *ś*

	<i>θ</i>		
Ug. II.	<i>s</i>	<i>ś</i>	
		<i>ć</i>	<i>č</i>

Ug. II. > Obi-ug.: *ś* > *s*, *š*

	<i>θ</i>		
Obi-ug.	<i>s</i>		<i>š</i>
		<i>ć</i>	<i>č</i>

Obi-ug. > Ősvog., Ősosztj.:

θ > ősvog. *t*, ősosztj. *Δ*;

š > ősosztj. *s*; *č* > ősvog. *š*

	<i>t</i>		<i>Δ</i>
Ősvog.	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>s</i>
		<i>ć</i>	<i>ć</i> <i>č</i>

2. Végezetül még kitérek az U/FU *s, *š > Ug. *θ képviseléseivel kapcsolatos néhány kérdésre is:

1. Napvilágot látott egy olyan, kellően meg nem alapozott vélekedés, amely ennek az általánosan feltett hangváltásnak a hitelét kívánta kétségbe vonni. E változás valószínűsége és ugor kori volta mellett igyekeztem a közelmúltban (is) érveket felsorakoztatni (Honti: ALH 33, I. még az ott hivatkozott irodalmat).

2. Az Ug. *θ képviselője a vogulban *t*, pl. vog. TJ *tāŋkər*, Szo. *tāŋkər* 'Maus' ~ osztj. V *lōŋkər*, Vj. *jōŋkər*, m. *egér*, fi. *hiiri*. A m. *ev. év* 'Eiter' és *hét* 'sieben', *Woche* vogul megfelelőjében azonban *s* található (az MSzFE által a m. *ér* 'berühren' alatt említett harmadik, ilyen megfelelést mutatóként említett vogul szóról l. Liimola: Sj. 11: 194). Ezen vogul szavak *s*-ére egyrészt az MSzFE által adott, másrészt, a tőlem származó (Honti: NyK 74: 23) magyarázatot egyaránt sikerületlennek tartom. Mivel csak két adatunk van e rendhagyó fejleményre, nehéz e szabálytalanságnak okát adni (persze az lenne a legkényelmesebb megoldás, ha az U/FU *s, *š ~ vog. *t*, ill. U/FU *š ~ vog. *s* képviselő kialakulását az *ő s v o g u l r a* tennénk, hogy e két szóban *ősvog. *s > *š > s* váltakozással számolhassunk...). Az obi-ugor magánhangzó-történetet tárgyaló munkám (GOV) etimológiai jegyzéke szerint egyedül a 'sieben, Woche' szó hangalakja lett volna *θVtV a korai ősvogulban, amelynek a *θ > t változás során *t-t szekvenciát kellett volna eredményeznie. Itt talán e változással egyidejűleg *θ > s következett be, amit a t környezetében disszimilációs természetű hangváltásnak tekinthetünk. Az 'Eiter' szó esetében pedig azon a véleményen vagyok, hogy itt a szórványos *θ > s változást a homonímia elkerülése, kiküszöbölése indokolta, egyébként ugyanis egybeesett volna az alábbi két szó:

T *sāj*, AK *sāj*, P *sāj*, Szo. *saj* 'Eiter' — AK *tājəl* (isntr.), P *tāj*, FL *taj* 'Schöpflöffel'

3. Úgy tudtam (l. Honti: NyK 81: 88), hogy a *θ folytatójaként az ősosztjákra feltett *₁ Katztól ered (l. Katz: SFU 9: 286). Tévedtem, ti. ez a gondolat — szinte véletlenül fedeztem fel — Paasonentól (MSFOu. 41: 117) származik...

4. Ugyanígy nem előzmény nélküli az a magyarázat sem, amely szerint az (U/FU *s, *š > Ug.) *θ helyén álló osztj. *s* egy szóbelseji *s* (< U/FU *š) asszimiláló hatásának tulajdonítható. Ezt a szabályt a már említett Katz kellő szerénységgel „Vértes—Honti—Katzsches Gesetz”-nek keresztelte el (Katz: SFU 9: 286, 35. j., l. még 275, 6. j.), holott felfedezése Collinder érdeme (CompGr. 96). Igaz, hogy Collinder ezt nem a legserencsésebb helyen, a szóbelseji *š, *š alatt a m. *aszik* osztják megfelelőjének kapcsán, a szabályt nem részletezve és szinte elrejtve, csak zárójelben említi meg, az egyéb idetartozó esetekben (i. m. 60, 96—97) nem is utal e magyarázatára.

E két utóbbi észrevétel igazolni látszik azt a közhelynek számító megállapítást, hogy nincs új a nap alatt, és figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy egy-egy újnak tűnő ötlet vagy magyarázat nem ritkán csak egy-egy korábbi, feledésbe merült elképzelés újbóli felfedezése anélkül, hogy sejtenénk, valaki már megelőzött minket...

U/FU Vorstufen von s und š des Wogulischen

von LÁSZLÓ HONTI

Die doppelte Vertretung des grundsprachlichen palatalisierten Sibilanten (*š) im Wogulischen (s, š) wurde von Y. H. Toivonen durch Annahme von zwei palatalisierten Sibilanten zu erklären versucht. Verf.'s Beobachtungen nach lassen sich aber s und š des Wogulischen nur auf *š zurückführen: das anlautende *š fing an, sich bereits in der uralischen Grundsprache in Wörtern mit inlautendem palatalisiertem Konsonanten oder *j zu *s zu entpalatalisieren; wog. š als Vertreter von U/FU *š erscheint dagegen in den Wörtern, in denen mit einem inlautenden nicht-palatalisierten Konsonanten gerechnet werden kann. So muß man *š für das Urobugrische postulieren (<U/FU *š), welches im (Früh-) Urostjakischen mit *s (< Ug. *s < U/FU *š) zusammenfiel, dazu vgl. wog. TJ *šat* 'Glück' ~ ostj. Kaz. *šot* 'Kraft' < urobugr. *šāt < iran. *šāt.